

משקל קטל בלשון המקרא

1. מבוא

ידוע שהשמות ממשקל קטל נדירים יחסית במסורת טבריה, ונדירים עוד יותר במסורת בבל. מה הסיבה לכך? חכמי הלשון סבורים שקטל העברי הוא צאצא של qitl הקדום. ב־qitl עמדה התנועה הקצרה בהברה הסגורה בשני עיצורים. בגלל המעתק $e/a < e/i$, המכונה "חוק פיליפי"¹, הפכה תנועה קצרה זו² לפתח בעברית הבבלית ולסגול³ בעברית הטברנית, ובכך התמזגו השמות ממשקל זה עם השמות שמשקלם הקדום הוא qatl⁴. לכן המשקל קטל במסורות העברית עשיר בשמות⁵, שכן הוא כולל את qatl ואת qitl המקוריים⁶. המשקל קטל הוא הכלל במסורות טבריה ובבל (בזו האחרונה הוא מנוקד בשני פתחים). אך, כאמור, נותרו שמות בצירי, קטל, שבהם לא פעל מעתק של e ל־a. מדוע? לשאלה זו נזקק אלישע קימרון בדונו בצורות שהיה דבק עיצורים בסופן⁷. לדבריו

- * ברצוני להודות לפרופ' אלישע קימרון על הערותיו המועילות. המאמר נכתב בסיועה הכספי של קרן זיכרון לתרבות יהודית (MFJC).
1. על מעתק זה ראה קימרון, חילופים; הנ"ל, פתח.
 2. לאור ההגדרה החדשה של קימרון (פתח, עמ' 314) יש להניח ש־i קצרה הפכה תחילה ל־e קצרה ולאחר מכן ל־a קצרה. ואכן במסורת התעתיקים השמות ממשקל זה מונעים ב־e, כגון $\lambda\sigma\epsilon\tau\phi = \text{לִישֶׁטֶף}$ (תה' לב, ו), $\sigma\epsilon\theta\rho = \text{סֶתֶר}$ (שם, ז).
 3. או לפתח, אם העיצור השני של השורש היה גרני, להוציא את לָחַם, רָחַם. הדעת נותנת שביוצאי דופן אלו הסגול מתקיים בהשפעת עיצורי למנ"ר; השווה בָּהֶן, אָהֶל.
 4. על התהוות השמות מדגמים אלו ראה למשל מלון, סגוליוציה; מוראוקה, שמות סגוליים, בייחוד עמ' 230–231; גאר, סגול. ועדיין שאלה זו צריכה עיון.
 5. וראה הערת קאולי בדקדוקו של גוניוס, §84a, עמ' 228 הערה 3.
 6. שאלת המשקל הקדום של השמות הסגוליים סבוכה, בייחוד בשמות בעלי סגול או צירי. המדקדקים נהגו מקדמת דנה לקבוע את המשקל על סמך הצורות הנטויות של היחיד ושל הרבים, שבהן התנועה מפורשת (חיריק/סגול או פתח); על שיטות לזיהוי המשקל ראה מאמרו של פסברג, ושם הפניות לדקדוקים של העברית. אך נראה שנחוצה בדיקה מחדש של העדויות; אפשר שיש להעדיף את ערות הצורות שבהפסק על פני עדותן של הצורות הנטויות. וראה באחרונה ז'ראן ומוראוקה, §88Ca, עמ' 221–223.
 7. קימרון, חילופים, עמ' 94. בקטגוריה זו נכללו השמות ממשקל קטל/קטל, צורות הנקבה בסיומת ית, כגון קוֹטֶלֶת (כנגד שִׁשֶׁת), וצורות העתיד המקוצר, כגון וַיִּשֶׁב.

(חילופים, עמ' 95), הניקוד בצירי מאפיין את צורות ההקשר הבאות לעתים מזומנות בראש צירוף.⁸ לתפוצה זו של קטל הציע קימרון שני הסברים: א. בראש צירוף נוספה תנועת העזר לפני תחולת המעתק, והתנועה הראשונה התארכה בהברה הפתוחה ולא הושפעה ממנו. אולם לעתים קרובות באה בראש צירוף צורה סגולה, וזאת בגלל היקש מצורות שבסוף צירוף, שבהן חל המעתק. ב. המעתק חל בצורות ההפסק, שבהן נתקיימו היחסות, ולא חל בצורות ההקשר, שבהן היחסות נשלו ודבק העיצורים שמר על התנועה המקורית.⁹ ההסבר הראשון מאחר את המעתק לשלב שלאחר תוספת תנועות העזר, והשני מקדים אותו לשלב שבו עדיין היו יחסות בעברית. גם ג'ון רוול חיפש תנאים למעתק e ל־a בשמות הסגוליים. הוא חילק את השמות לחמש קבוצות על פי העיצורים שבראשם, ולכל קבוצה ניסה למצוא כללי ניקוד ייחודיים. למשל הוא קבע שאם בראש מילה בא ' (אל"ף) או ' (עי"ן), בהקשר יופיע צירי, בהפסק צירי (או קמץ), ובצורה עם כינוי חבור – סגול (או חיריק). אך באשר לקבוצה הכוללת את t, s, š, n, m, k, y, z, w, h אומר רוול (עמ' 322), כי בהקשר יופיע אחרי העיצורים האלה סגול או צירי, בהפסק קמץ או סגול, ובצורות עם כינוי – חיריק (או סגול או פתח). נראה אפוא, שמסקנותיו של רוול אינן חד־משמעיות. אולם הוא תולה את הצירי באיכות עיצורי השורש.¹⁰ בנוגע לתהליך, רוול סבור (עמ' 324–325) שב־qitl הפכה התנועה i ל־a וממנה התהווה סגול, אך בתנאים מסוימים (שאינם ברורים דיים) לא חל המעתק, ואז מתנועת i צמח צירי.

2. העדויות

נראה שניתן לנסח כללים פשוטים יותר להופעת הצירי בשמות ממשקל קטל. בבלשנות המשווה מקובלת דעת "המדקדקים הצעירים" כי מעתק הגאים, כמוהו כחוקי הטבע, אמור לפעול תמיד אלא אם כן יש תנאים מיוחדים המונעים אותו. מה גרם אפוא להפרעות במעתק במשקל קטל?

8. כפי שהראה ישראל בן־דוד (פעל/פעל). כלל זה מובא בספר דקדוקי הטעמים; ראה שם, עמ' 232–233.

9. ראה קימרון, חילופים, עמ' 89.

10. כבר לפני יותר ממאה שנה ניסה מאיר למבר למצוא התניות פונטיות לתנועות השמות "הסגוליים", אולם הוא התמקד באיכות התנועה בצורות עם כינוי חבור ובתלות תנועה זו בניקוד השמות בנפרד.

קימרון (פתח) הוכיח שתחולת המעתק $a < e$ במסורת בבל כמעט מוחלטת. עם זאת מקצת השמות ממשקל qVil הקדום נוקדו בצירי. ואלה הם:¹¹

א. העיצור הראשון גרוני:¹² אבה, אבל, אבר, אפר, אצל, אשל, אשת, הגה, #הלך,¹³ הפך, #חלף, חלק, חפץ, חקר, עבר, עגל, עמק, עקב, ערב, ערך (20 שמות).

ב. העיצור הראשון אינו גרוני:¹⁴ #כפל, ספר, צלם, צלע, קצה, שסע (6 שמות).

במסורת טבריה העדויות רבות יותר:¹⁵

א. העיצור הראשון גרוני: אבה, אבל, אבר, אלם, אפר, אצל, אשת, הלך, הפך, חבל (חבלי לידה), חדק, חלב, #חלף, חלק, חפץ, חפש, חקר, חרם, #חשב, חשק, עבר, עגל, עדן, עדר, עזר, עמק, עקב, עקר, ערב (לשון ערוב), ערך, עשב (31 שמות).

ב. העיצור הראשון אינו גרוני: #גזל, #גזע, זכר, יצר, ישע, יתר, כסה, כסל, #לתך, מזח, מצח, נבל, נדה, נדר, #נזק, נזר, #נטל, #נכר, נסך, נפל, נצח, נשק, נתח, סבל, סמל, ספל, ספר, סתר, פשר, #פתח, קצה, #רבץ, שכל, שבט, שבר, שטף, שמע, שמץ, שפל, #תקע, תשע (42 שמות).

3. התנאים להופעת הצירי

נראה שניתן לקבוע את ההתניות להופעת הצירי בשמות הסגוליים:

א. צירי מופיע בשמות שעיצורם הראשון גרוני. אפשר שהגרונית גרמה להארכת התנועה e שאחריה,¹⁶ או לשימור התנועה המקורית בלי שהיא תושפע מחוק

11. העדויות לוקטו מספרו של ישראל ייבין, עמ' 809–813. הובאו הצורות המקראיות בלבד. בלשון חכמים יש עוד צורות צרויות: גרר, מצר, רימת, שכח, תפר; אך לדברי ייבין (עמ' 813) הן מופיעות בכתבי יד המערבבים צירי ופתח, ולפיכך עדותן מפקפקת.
12. וכן השמות הפרטיים חבר, חפר, עפר, עקר. ובלשון חכמים גם אלם, עסק.
13. בסימן # מסומנים השמות המנוקדים בצירי בהקשר בלבד.
14. בלשון חכמים גם זבל, זרז, נקע, רשם, שמע.
15. העדויות נאספו מתוך בן-דוד, פעל/פעל והנ"ל, ביקורת. במאמרים אלה הובאו הצורות לפי כ"י לנינגרד. לא הובאו שמות פרטיים.
16. מסורות העברית מעידות על הארכת התנועה אחרי אל"ף. כך למשל צורות כגון אָבוס, אָזור משמרות את התנועה המלאה בהברה פתוחה לא מוטעמת. בתעתיקי אוריגנס תמצא $\alpha\epsilon\theta$ = אָמֶת (תה' לא, ו), כתנועה ארוכה, ובמסורת בבל השם אמת לעתים צורי; ראה ייבין, עמ' 299. אף בצורות עבר של הפעיל תנועת התחילית התקיימה לפעמים אחרי העיצור h בריחוק מן הטעם, כגון הַעֲבֹרֶת (יהו' ז, ז); ראה זיואן ומוראוקה, 68f§, עמ' 168. במסורת בבל התנועה נוטה לשמור על איכותה המקורית אחרי גרונית בהברה פתוחה בריחוק מן הטעם; ראה ייבין, עמ' 287 ואילך. ייבין מדגיש שהתנועה המניעה את הגרונית במקרים האלה היא תנועה מלאה, ולא סימן ייחודי של השווא או החטף. וראה עוד קניג, II, 130,2§, עמ' 493–494. אשר לשפות אחרות, בארמית המקראית השתמרה לעתים התנועה המלאה בהברה פתוחה לא

25. רבין מנה 24 פעלים צוריים בטעם המחבר. בין בעלי הצירי יש חמישה פועלי ל"א, שתנועתם

מנוקדים בצירי במעמד הזה.²⁶ הדעת נותנת אפוא, כי העיצור n שומר את התנועה e בעינה.²⁷

ד. אפשר שבמילים יצר, ישע, יתר בא הצירי בשל השפעת העיצור y, הניכרת במסורות אחרות של העברית והארמית.²⁸ פירשתי לעיל את הופעת הצירי בשמות אלו בלי להזדקק לתופעה פונטית זו, אולם ייתכן שהיא הייתה גורם נוסף שהפריע לתחולת החוק.²⁹

החריגים שלא נמנו לעיל הם כפל במסורת בבל, ובמסורת טבריה שלושה בעלי התי"ו לתך, פתח, תקע וכן רבץ. כולן צורות יחידאיות³⁰ המופיעות בנסמך,³¹ ואין בכוחן לערער את הכללים שהוגדרו לעיל.

4. דברי חתימה

נראה שבשמות ממשקל קטל צירי משקף את התנועה המקורית i שהפכה ל-e. היא לא נעתקה ל-a/e בהשפעת העיצורים שלידה³² ובשל המעמד התחבירי של המילה. נדמה שהגרוניים ר"ח הביאו כנראה להתארכות התנועה, והעיצורים השורקים ר-y שימרו את איכות התנועה הקדמית. אף סביר כי בצורת נסמך כוחו של הטעם היה

התארכה בגלל היאלמות האל"ף הסופית. קבוצה אחרת של חריגים מונה חמישה פעלים שלמ"ד השורש שלהם היא עיצור שורק, והם נאץ, חלץ, נפץ, קצץ וכן כבס (פעם אחת); ראה רבין, עמ' 19.

26. והם מאן, מגן, נגן, כהן, און, שכן, תכן – שכעה פעלים; ראה שם.
27. ניתן להסביר את הצירי בכך, שההגה n משמר את כמות התנועה, היינו את אורכה, או את איכותה. לדעתי השתמר האורך, ואולי יש רמז לכך בממצאי המחקר של רפאל ואחרים, אורך תנועה.

28. למשל במשושה יש $\beta i e \delta = \text{בִּיד}$ (תה' לא, ט) בסמיכות "בִּיד־אויב", ליד $i a \delta \omega = \text{יִדו}$ (שם פט, כו). וראה ייבין, עמ' 269–282, ושם דיון בהידמות ל-y.

29. ייתכן שבצורות הקצרות מגזרת ל"י, כגון וַיִּפֹּק, לא חל המעתק בגלל השפעת העיצור הראשון y.

30. במסורת בבל "בכפל רסנו" (איוב מא, ה), אולם עדות זו מופיעה בכתב יד שאינו משובח, ובמקור אחר נוקד השם כפל בפתח; ראה ייבין, עמ' 811 (במסורת טבריה כפל בסגול). במסורת טבריה "וַיִּלְתֵּךְ שְׁעָרִים" (הו' ג, ב); "פִּתַּח דְּבָרֶיךָ" (תה' קיט, קל); "בִּתְקַע שׁוֹפָר" (שם קנ, ג); "וַיִּרְבֹּץ בִּקְרִי" (יש' סה, י). אגב, בשלושת המקרים הראשונים הצירי מופיע ליד תי"ו רפה; שמא אף להגה זה תכונות של עיצור שורק? ראה אלדר, עמ' 62–63. וכן ראה בלאו, עמ' 100 הערה 56, וברוקלמן, I, 76a§, עמ' 201, שאלי בלאו מפנה שם.

31. כצפוי לפי מסקנותיו של בן־דוד, פעל/פעל, עמ' 247.

32. הנחת השפעת השורק יפה אף לחריגים אחרים שהזכיר קימרון (חילופים, עמ' 95 הערה 59). כך חֲמֶשֶׁת וְשֶׁשֶׁת צוריים גם במסורת בבל; ראה ייבין, עמ' 1109–1110. במילה שחלת נראה שהגרנית גרמה להופעת הצירי. הצורה תכלת יוצאת מן הכלל, ובמסורת בבל ניקודה פתח; ראה ייבין, עמ' 931 והערה 175 שם.

חלש למדיי, ולכן לעתים לא היה בו כדי לגרום להנמכת התנועה הקדמית. עם זאת ליד העיצורים השורקים וליד y התנועה יכלה להתגוון לקדמית יותר. לפיכך אפשר שבכמה שמות ממשקל qatl התנועה a הפכה ל-e.³³

הקיצורים הביבליוגרפיים

- אלדר = א' אלדר, תורת הקריאה במקרא, ירושלים תשנ"ד
 בלאו = י' בלאו, "עיונים בדקדוקה ההיסטורית של לשון המקרא", מחקרים בשומרוניות בעברית ובארמית: מוגשים לאברהם טל, בעריכת מ' בראשר ומ' פלורנטיין, ירושלים תשס"ח, עמ' 89–108
 בן-דוד, ביקורת = י' בן-דוד, "ביקורת על 'היכל המשקלים' ליצחק אבינרי", לשוננו מח-מט (תשמ"ד-תשמ"ה), עמ' 63–75
 בן-דוד, פעל/פעל = י' בן-דוד, "משקל פִּעַל/פָּעַל", לשוננו מז (תשמ"ג), עמ' 232–247
 בן-דוד, תבניות = י' בן-דוד, "כוחן של תבניות דקדוקיות לצור צורות הקשר וצורות הפסק במקרא", לשוננו נד (תש"ן), עמ' 279–299
 בראשר = מ' בראשר, פרקים במסורת לשון חכמים של יהודי איטליה (עדה ולשון, ו), ירושלים תש"ם
 ברוקלמן = C. Brockelmann, *Grundriss der vergleichenden Grammatik der semitischen Sprachen*, I–II, Berlin 1908–1913
 גאר, סגול = W. R. Garr, "The Seghol and Segholation in Hebrew", *Journal of Near Eastern Studies* 48 (1989), pp. 109–116
 גזניוס = E. Kautzsch, *Gesenius' Hebrew Grammar*, ed. A. E. Cowley, Oxford 1910
 ז'ואון ומוראוקה = P. Jouon and T. Muraoka, *A Grammar of Biblical Hebrew*², Rome 2006

33. פתרון דומה כבר הציע יהושע בלאו (עמ' 105–106). כך בדוגמה שהביאה קימרון: שִׁבֵּט בהקשר, שִׁבֵּט בהפסק, ובמשושה βαββθ (תה' פט, לג). השמות הצוריים בהקשר וקמוצים בהפסק הם חדק, נבל, נפל, נסך, נשק, סמל, סתר, עדר, עזר, שבר, שכל, שמע; ראה בן-דוד, תבניות, עמ' 291. ואמנם בצורות ההקשר, שהטעמתן חלשה, מזומנת שעת כושר להשפעת העיצורים על התנועה. השווה לדוגמה שהובאה לעיל (הערה 28): βιδ = בִּיד (תה' לא, ט) בסמיכות "בִּיד-אויב", וכן μειδ = מִיד (שם פט, מט) בסמיכות "מִיד-שֹׁאֵל", כנגד αιδ = יִדו (שם שם, כו). אולי ניתן להוסיף את κεσσ = קֶשֶׁת (שם יח, לה) בסמיכות "קֶשֶׁת-נְחוּשָׁה", אבל κεσσ = קֶשֶׁת (שם מו, י) בצירוף "קֶשֶׁת יִשְׂבֵּר". כמובן לא מן הנמנע שלשם אחד היו כמה משקלים; ראה במבוא לעיל.

- יודיצקי = א' יודיצקי, "התנועות החטופות בתעתיקי הטור השני של המשושה (Hexapla)", לשוננו סז (תשס"ה), עמ' 121–141
- ייבין = י' ייבין, מסורת הלשון העברית המשתקפת בניקוד הבבלי, ירושלים תשמ"ה
- למבר M. Lambert, "De la vocalization des ségolés", *Revue des Études Juives* 33 (1896), pp. 18–23
- מוראוקה, שמות סגוליים = T. Muraoka, "Segolate Nouns in Biblical and Other Aramaic Dialects", *Journal of the American Oriental Society* 96 (1976), pp. 226–235
- מלון, סגוליציה = J. L. Malone, "Wave Theory, Rule Ordering, and Hebrew-Aramaic Segolization", *Journal of the American Oriental Society* 91 (1971), pp. 44–66
- סיון וקימרון = ד' סיון וא' קימרון, "חילופי התנועות פתח וחיריק בהברה סגורה לא־מוטעמת בעברית המקראית ושאלת חוק ההידקקות", לשוננו נט (תשנ"ו), עמ' 9–37
- פסברג = ש' פסברג, "מדוע אין מוצאים מֶלֶךְ בהפסק במסורת טבריה למקרא?", לשוננו סד (תשס"ב), עמ' 207–219
- קימרון, ארמית = א' קימרון, ארמית מקראית², ירושלים תשס"ג
- קימרון, חילופים = א' קימרון, "חילופי צירי/פתח בעברית המקראית", לשוננו נ (תשמ"ו), עמ' 77–102
- קימרון, פתח = E. Qimron, "The Pausal Pataḥ in Biblical Hebrew", *Biblical Hebrew in its Northwest Semitic Setting*, ed. S. E. Fassberg and A. Hurvitz, Winona Lake 2006, pp. 305–314
- קניג F. E. König, *Lehrgebäude der hebräischen Sprache*, I–II, Leipzig = 1895
- רבין = ח' רבין, "ניקודו של נסתר עבר בניין פיעל בעברית הטברנית", לשוננו לב (תשכ"ח), עמ' 12–26
- רוול = E. J. Revell, "The Voweling of 'i Type' Segolates in Tiberian Hebrew", *Journal of Near Eastern Studies* 44 (1985), pp. 319–328
- רפאל ואחרים, אורך תנועה = L. J. Raphael et al., "Vowel and Nasal Duration as Cues to Voicing in Word-Final Stop Consonants", *Journal of Speech and Hearing Research* 18 (1975), pp. 389–400